

שנת 2016

אבולוציה של חקיקה חברתית - המקרה של תיקון 18 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות

אורי שלומאי, מחלקת ייעוץ וחקיקה (ציבורי-חוקתי) ומוריה כהן (בקשי), ראש אשכול משפחה, ילדים ובתי דין, מחלקת ייעוץ וחקיקה (ציבורי-חוקתי)

מבוא

שנת 2016 הייתה שנת בשורה לזכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות וזקנים בתחום הכשרות המשפטית ומינוי אפוטרופוסים. בשנה זו נערך תיקון משמעותי לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב - 1962 (להלן - "החוק" או "חוק הכשרות") אשר עשה מהפכה של ממש בתחומים אלה. לא בכדי אנשים עם מוגבלויות וזקנים כינו את קבלת התיקון לחוק לכנסת כ"יום העצמאות" שלהם.¹ התיקון לחוק סימן שינוי דרמטי ביחסו של המחוקק לזכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות וזקנים אשר מוגבלים ביכולתם לדאוג לענייניהם ולקבל החלטות בקשר להם. כפי שנראה, במבט לאחור ניתן לראות את האופן שבו נעשה הליך החקיקה עצמו, החל מהיוזמה הראשונית בייעוץ וחקיקה עובר לחקיקתו של החוק בשנת 2016, ועד למהלכים ליישום, כתמונת ראי למהות אותה ביקש החוק לשנות וזאת בייחוד בכל הנוגע לשיתוף הרחב של מכלול הגורמים העוסקים בנושא ובראש ובראשונה, לשיתופם של האנשים אותם בא החוק לשרת. המאמר יכלול שלושה פרקים בהם יפורטו הליכי החקיקה ותוכנו של התיקון לחוק עד ליישומו בשטח, שבאמצעותם נצביע על ייחודו של התהליך האמור.

פרק ראשון: יוזמת החקיקה ותהליכי גיבוש הצעת החוק

להבדיל מחוקים תשתיתיים שהם תוצאה של המלצה של ועדות ציבוריות או שהם נובעים מהצעות חוק פרטיות, התיקון לחוק הכשרות המשפטית הוא יוזמה של מחלקת ייעוץ וחקיקה (ציבורי-חוקתי) במשרד המשפטים בה פועלים כותבי המאמר, אליה רתמנו שותפים מבית ומחוץ על מנת להביא לתיקון לחוק. את החוק יזם בשעתו ד"ר פרץ סגל, ראש תחום (ייעוץ) דאז בייעוץ וחקיקה, יחד עם כותבת המאמר, במטרה להתאים את חוק הכשרות לתפיסות חדשות בנוגע לזכויותיהם של זקנים ולאנשים עם מוגבלות, ובפרט של מימוש האוטונומיה ורצונותיהם של אותן אוכלוסיות. ובהמשך הובלנו אנו את הצעת החוק, יחד עם גורמים נוספים עליהם נפרט בהמשך, לקראת הדיונים בכנסת ובמהלכם עד לקבלת החוק בכנסת.²

¹ שירית אביטן כהן "יום העצמאות שלהם" מקור ראשון (1.4.2016) זמין כאן: <http://bizchut.org.il/he/wp-content/uploads/2016/08/%D7%9B%D7%AA%D7%91%D7%94-%D7%9E%D7%A7%D7%95%D7%A8-%D7%A8%D7%90%D7%A9%D7%95%D7%9F.pdf>.

² נציין גם את עו"ד ליאת יעקובוביץ שליוותה את ההליך משעת פרסומו של תזכיר החוק ועד גיבושו כהצעת חוק לאחר קבלת הערות הציבור.

חוק הכשרות, שבשעתו היה חוק מתקדם בהרבה מובנים, הוא חוק שכמעט ולא עבר שינויים במשך כ-60 שנה. זאת בשעה שבחלק גדול מהמדינות המערביות נערכו רפורמות משמעותיות בהסדרי האפטרופסות כבר לפני שנים רבות.³ עובר לתיקון, חוק הכשרות כלל שלושה חלקים עיקריים: עניינו של **החלק הראשון** בכשרותם של קטינים ובגירים לפעולות משפטיות. **חלקו השני** בקטינים ובאפטרופסותם של הורים, חובותיהם, אחריותם ועוד. **הפרק השלישי** של החוק מסדיר את מוסד האפטרופסות ואת הליך מינויו של אפטרופוס על ידי בית המשפט. הבשורה האמיתית של התיקון לחוק, שבו גם יתמקד המאמר, הוא בכל הקשור לשינויים בתפיסת כשרותו המשפטית של אדם ובפרט בנוגע למינוי אפטרופוס לאדם בגיר והחלופות למינוי כזה.⁴

הרקע לתיקון והזרז לקידומו היו השינויים בתפיסות החברתיות בארץ ובעולם, הן בנוגע לאנשים עם מוגבלויות והן בנוגע לאנשים בגילאים מבוגרים. בעבר הגישה הרווחת שנהגה כלפי קבוצות אוכלוסייה אלה ראתה בהן קבוצות חלשות הזקוקות ל"סעד" ולהתערבות מטעם המדינה. גישה זו הוחלפה בגישה אשר שמה דגש על כבודם ועל זכויותיהם של אנשים אלה - הן זכויות אזרח מהם נהנה כל אדם, הן זכויות הנובעות ממצבם הייחודי והמבקשת להעצים ולהגביר את עצמאותם של אותם אנשים. גישה זו גם שמה דגש על שונותו ונבדלותו של כל אדם ואדם, על קיומן של מגוון מוגבלויות אשר אין להתייחס אליהן כמקשה אחת וכן על הצורך בכיבוד רצונו של האדם המסוים, עד כמה שאפשר, ושיתופו בהחלטות הנוגעות אליו. שינויים אלה באו לידי ביטוי גם באמנות בינלאומיות, ובראשן אמנת האו"ם בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות, שאותה אישרה מדינת ישראל בספטמבר 2012. אמנה זו קובעת בסעיף 12 את העיקרון שלפיו "אנשים עם מוגבלויות הינם בעלי כשרות משפטית שווה לזו של אחרים, בכל היבטי החיים". האמנה מוסיפה וקובעת כי על המדינות לנקוט "אמצעים הולמים כדי להבטיח לאנשים עם מוגבלויות גישה לתמיכה שהם עשויים להזדקק לה, על מנת לממש את כשרותם המשפטית".⁵

במקביל לייסודה של האמנה, בה נטלה מדינת ישראל חלק פעיל, החלה כבר משנות השמונים והתשעים מגמה במדינות רבות בעולם של בחינה מחדש של חוקי האפטרופסות. מגמה זו באה לידי

³ יותם טולוב וארלין קנטר "המאבק להשבת האוטונומיה והכשרות המשפטית לאנשים עם מוגבלויות" **מעשי משפט** 85, בה"ש 1 (2014). ; יותם טולוב ואורי שלומאי 'לא בטיפול' - מעבר משיח טיפולי לשיח של אוטונומיה וזכויות אדם בהליך מינוי אפטרופוס לאדם; בעקבות חקיקת חוק הכשרות המשפטית והאפטרופסות (תיקון מס' 18), התשע"ו-2016 (צפוי להתפרסם במחקרי משפט) (להלן: טולוב ושלומאי)

⁴ יצוין כי עצם העובדה שבאותו חוק משולבים עניינים הקשורים בהורים וילדים יחד עם ענייני אפטרופסות לבגירים מעוררת קושי ואכן היה בעבר מהלך להעביר את ענייני הורים וילדים לחוק נפרד; – ראו הצעת חוק הורים וילדיהם, התשע"ב-2012

⁵ ראו גם פסקה (4) לסעיף 12 הקובעת :

"מדינות שהן צדדים תבטחנה כי כל האמצעים הנוגעים למימוש הכשרות המשפטית יכללו הגנות הולמות ומועילות למניעת ניצול לרעה, בהתאם למשפט הבינלאומי של זכויות האדם. הגנות אלה תבטחנה כי אמצעים הנוגעים למימוש הכשרות המשפטית יכבדו את הזכויות של האדם, את רצונו ואת העדפותיו; יהיו נטולי ניגוד עניינים והשפעה בלתי הוגנת; יהיו מידתיים ומותאמים לנסיבותיו של האדם; יחולו לפרק זמן קצר ככל האפשר ויהיו כפופים לביקורת סדירה של רשות או גוף שיפוטי מוסמכים, עצמאיים וחסידי פניות. היקף ההגנות ייקבע באופן יחסי לדרגת ההשפעה של אמצעים אלה על זכויותיו וענייניו של האדם".

לטקסט המלא של האמנה ראו: <http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml> ;

ביטוי, בין היתר, בפיתוח כלי תכנון משפטיים חלופיים לאפטרופסות,⁶ ובהנחת כללים שמטרתם מידתיות בשימוש באפטרופסות.⁷

בהמשך למגמה העולמית, הוכנה במשרד המשפטים טיוטת תזכיר חוק הכשרות המשפטית והאפטרופסות (ייפוי כח מתמשך, הנחיות מקדימות והוראות שונות), אשר נועדה להביא לידי ביטוי את הגישה החדשה ואת העקרונות העומדים ביסודה, גם במסגרת חוק הכשרות המשפטית והאפטרופסות. העקרונות שביסוד תזכיר החוק היו: **עקרון הצורך** הקובע כי אין למנות אפטרופוס לאדם אלא אם יש צורך אמיתי בכך לשמירת טובתו וזכויותיו; **עקרון האמצעי הפחות מגביל** הקובע כי אין לנקוט באמצעי המגביל את זכויותיו של אדם ואת חירותו כאשר ניתן להגיע למטרה לשמה ננקט האמצעי, בדרך פחות מגבילה; **עקרון ההחלטה העצמאית** הקובע כי יש לאפשר לאדם ככל האפשר לקבל החלטות בעצמו בנוגע לגופו, לרכושו ולחיי, כל עוד הוא מסוגל לכך; **עקרון ההשתתפות** של האדם בהחלטות הנוגעות אליו; **עקרון טובת האדם** ועקרון **שמירת האוטונומיה של האדם ומעורבותו בחיי החברה**.

הדילמה המרכזית בבחינת ההסדרים השונים בעולם היתה היכן להציב את נקודת האיזון בין שמירת האוטונומיה של האדם ומימוש רצונו לבין ההגנה עליו מניצול ופגיעה.⁸ קיימים בהקשר זה מודלים שונים בעולם אשר מציבים את נקודות האיזון במקומות שונים.⁹ נקדים את המאוחר ונציין דילמה זו עמדה במרכז הוויכוחים בכנסת עד לשלבים האחרונים ממש של החקיקה.

על רקע העקרונות האמורים גובש תזכיר חוק שכלל שני נושאים מרכזיים: התאמת מוסד האפטרופסות לגישות החדשות והעקרונות שהוצבו, ויצירת מוסד משפטי חדש של ייפוי כח מתמשך, עליו נרחיב בהמשך.

לצורך הכנת התזכיר נבחנו הסדרים משפטיים בעולם, כמו גם דוחות ביקורת שבחנו את יישומם של ההסדרים הלכה למעשה באותן מדינות. כן שותפו בהכנה גורמים ממשלתיים נוספים ובמיוחד משרד הרווחה, משרד הבריאות והאפטרופוס הכללי אשר תרמו תרומה רבה לעיצובו. טיוטת התזכיר הופצה בשלב מוקדם לגורמים שונים שעוסקים בתחומי אנשים עם מוגבלות וזקנה ובענייני אפטרופסות, ואולם, באותה עת תפיסת "מהפכת המוגבלויות" התייחסה בעיקר למוגבלויות הפיזיות והעיסוק של אנשים וארגונים בתחומי האפטרופסות וחלופותיה היתה נחלתם של מתי מעט. לעיתים אף מצאנו את עצמנו "מעוררים את השטח" לחשיבה בתחום. כך, באופן תקדימי, בעקבות הפצת התזכיר וכחלק מההיערכות לקראת דיוני החקיקה בכנסת, ארגונים אזרחיים בתחום התאגדו יחדיו והקימו את ה"קואליציה לקידום כשרות משפטיות" אשר, בין היתר, גיבשה מסמך עקרונות לתיקון החקיקה והערות ביחס לתזכיר שהופץ. כמו כן, טרם אישור הצעת החוק וגם בשלב שלפני הדיונים בכנסת, משרד המשפטים קיים מיוזמתו, "שולחנות עגולים", עם גורמים ממשלתיים, תאגידי אפטרופסות וארגוני מגזר שלישי, אשר היוו פלטפורמה חשובה לגיבוש ההסדרים.

⁶ כך למשל באונטריו: Substitute Decisions Act 1992; באנגליה: Mental Capacity Act 2005;

⁷ ראו אצל טולוב ושלומאי, לעיל ה"ש 2.

⁸ ר' סעיף 12(4) לאמנת האום, לעיל ה"ש 4, המציב ערכים אלה זה לצד זה.

⁹ ראו למשל: באונטריו קנדה SUBSTITUTE DECISION ACT, 1992 ובאנגליה ווילס MENTAL CAPACITY ACT 2005

פרק שני : ההסדרים העיקריים שבתיקון לחוק

הצעת החוק, ובעקבותיה החוק שאושר, כוללים הסדרים חלופיים למוסד האפוטרופוס שבמרכזם עומד האדם המבטא את רצונו באשר להמשך חייו ושרכיב הפיקוח עליהם והתערבות בית המשפט ביישום מצטמצם. הסדרים אלה נובעים, בין היתר, מהנחת היסוד כי לא בכל מקרה יש צורך בהתערבות שיפוטית ובפיקוח ישיר מטעם המדינה בנוגע לפעולותיהם ולמצבם של אנשים שאינם מסוגלים לדאוג לענייניהם בעצמם, עם כל הבירוקרטיה הכרוכה בהתערבות ופיקוח אלה והחדירה לאוטונומיה האישית והמשפחתית. לאור זאת, מוצע לצד האפשרות למנות לאדם אפוטרופוס במצבים **שכבר נוצרו** בהם מתעורר צורך במינוי, לאפשר לאדם לתכנן את עתידו מראש וזאת באמצעות ייפוי כח מתמשך, הנחיות מקדימות ומסמך הבעת רצון.

כך, ייפוי כוח מתמשך מאפשר לאדם לתכנן מראש ולקבוע מי יטפל בענייניו האישיים או הרכשיים אם הוא לא יהיה מסוגל בעתיד לדאוג להם ולקבל החלטות בקשר להם וכן לתת הנחיות באשר לדרך הטיפול בענייניו בה הוא חפץ. החוק כולל הסדר מפורט המתייחס לדרך יצירת ייפוי הכוח המתמשך בפני עורכי דין מיוחדים שהוכשרו לכך, והקובע כללים בדבר הפקדתו, כניסתו לתוקף, אפשרות ביטולו ועוד. לצד ייפוי הכוח המתמשך, נוסדה גם אפשרות למתן **הנחיות מקדימות לאפוטרופוס** שבית המשפט מחויב להתחשב בהן בעת מינוי אפוטרופוס לאדם, וכן אפשרות לעריכת **מסמך הבעת רצון** באמצעותו הורה או קרוב אחר המשמש כאפוטרופוס לבן משפחה (למשל הורה לאדם עם מוגבלות שכלית קשה) יוכל לתת הנחיות באשר לטיפול באותו קרוב אם בעתיד ההורה או האפוטרופוס כבר לא יוכל לשמש בתפקידו כאפוטרופוס.

בנוסף להכנסת כלים חלופיים לאפוטרופוסות, תוקן הפרק המסדיר את מינוי האפוטרופוס על ידי בית המשפט על בסיס העקרונות שעמדו עליהם לעיל. בין היתר, הפרק לאחר התיקון כולל את השיקולים שעל בית המשפט לשקול בעת מינוי אפוטרופוס, הדרישה מבית המשפט לשקול אלו עניינים יימסרו לאפוטרופוס ואת תקופת המינוי הנדרשת, מתוך מגמה של צמצום בהתאם לעקרון "האמצעי הפחות מגביל". כן עוגנו עקרונות מנחים על פיהם יהיה חייב אפוטרופוס לפעול, ובהם שמירה על כבוד האדם ופרטיותו, התנהלות בדרך שתאפשר לאדם לממש את יכולותיו ולשמור על מרב העצמאות, חובתו של האפוטרופוס לשותף את האדם בקבלת החלטות ועוד.

שינויים נוספים בחוק העולים בקנה אחד עם המגמות האמורות הם: (1) הגדרת זכויות לאנשים שמונה להם אפוטרופוס (זכות לקבל מידע ולהשתתף בקבלת החלטות, זכות לעצמאות, זכות לפרטיות ועוד); (2) קביעת חיובים ודרכי פעולה של האפוטרופוס כגון: החובה של האפוטרופוס לפנות לבית המשפט במצב של חילוקי דעות בעניינים מהותיים עם האדם שהוא אפוטרופוס, זכות ייצוג של אדם שמונה לו אפוטרופוס על ידי הסיוע המשפטי במקרים של התנגדות להחלטות רפואיות; (3) ביטול המונח "חסוי" בחקיקה הנתפס כמתייג וצובע את כל זהותו של האדם שמונה לו אפוטרופוס; (5) ביטול חובת הציות של האדם לאפוטרופוס שלו. בנוסף, החוק שיפר את מערך הפיקוח על האפוטרופוסים בכך שעיגן והרחיב את סמכויות הפיקוח הנתונות למפקחים באפוטרופוס הכללי, על מנת שיפעילו פיקוח אפקטיבי ויוזם. כלי חלופי נוסף, "קבלת החלטות נתמכת", זכה לעיגון חקיקתי בתיקון לחוק על אף שלא נכלל במסגרת תזכיר והצעת החוק.

כלי זה נהוג כבר במספר מדינות בעולם¹⁰ והוא מאפשר למנות תומך החלטה לאדם שיכול לקבל החלטות בעצמו אך יש לו צורך בעזרה בתהליך קבלת ההחלטות, וזאת במקום אפטרופוס. החוק מגדיר את תפקידיו של התומך ואת סמכויותיו לרבות סיוע בקבלת מידע, עיבודו והבנתו, הבאת החלופות העומדות בפני האדם וסיוע במימוש ההחלטה לרבות כלפי צדדים שלישיים.

פרק שלישי : אופיים המיוחד של דיוני הכנסת

התיקון לחוק הכשרות המשפטית הוא דוגמה יפה לתיקון חקיקתי היוצר מציאות. התיקון שינה פרדיגמות מהותיות בתחום הזכויות של אנשים עם מוגבלויות וזקנים, ובישר בשורה חשובה לאוכלוסיות אלה. אבל יותר מכך: הליך חקיקת התיקון לחוק הכשרות היווה במידה רבה קפיצת מדרגה בכל הנוגע לשיתוף הציבור, ובמיוחד שיתוף אותם אנשים עם מוגבלות שהחוק נוגע להם, בהליך החקיקה בבחינת "nothing about us without us".

לאחר פרסום תזכיר החוק והצעת החוק, יצא קול קורא משותף של עמותת בזכות ועמותת המשפט בשירות הזקנה בעקבותיו התכנסו בתחילת 2014 אחד-עשר ארגונים לתהליך למידה שנועד להביא לגיבוש עמדה משותפת לחברה האזרחית בנוגע לתיקונים שיש לקדם בחוק הכשרות המשפטית. התכנסות זו הובילה להקמת הקואליציה לקידום כשרות משפטית. לצידה של הקואליציה היו מעורבים בליווי חקיקת החוק ארגונים נוספים וביניהם ארגוני הורים (כמו עמותת עוצמה, המייצגת הורים לאנשים עם מוגבלות נפשית), תאגידי אפטרופסות וכן נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלויות, הסיוע המשפטי במשרד המשפטים ולשכת עורכי הדין.

ביום 13.10.2016 נפתחו הדיונים בוועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת. דיונים אלו התנהלו באינטנסיביות במשך כחמישה חודשים עד יום קבלת החוק, ב- 29.3.2016. אל הדיון הראשון, שהיה טקסי ברובו, הגיעו כ-60 משתתפים בהם גם אנשים פרטיים שביקשו להשפיע על הליך החקיקה ובהם אנשים שהיו תחת אפטרופסות וכן בני משפחתם.¹¹ בשני הדיונים הראשונים של הועדה האנשים סיפרו את סיפורם בפני הועדה, והביעו את עמדתם העקרונית בקשר להצעת החוק. ובכלל, השתתפותם של האנשים עצמם, עליהם החוק משפיע בהווה או בעתיד, יצר דינמיקה מיוחדת שאינה אופיינית לדיונים בכנסת. מעיון בפרוטוקולים של מרבית דיוני הועדה עולה כי מתוך 592 משתתפים (רובם משתתפים חוזרים) היו כ-65 משתתפים שהזדהו כאנשים עם מוגבלות. חלק מן המשתתפים היו אנשים עם מוגבלות נפשית, שכלית ואוטיזם שהיו תחת אפטרופסות וחלקם פעילים בולטים במאבקים של אנשים עם מוגבלות.¹² ההבנה בנוגע לתרומתם הרבה של האנשים עם המוגבלות עצמם, הלכה והתעצמה עם התקדמות הדיונים ולא אחת נעצרו דיוני אנשי המקצוע מהממשלה ומהארגונים, לצורך פניה לאנשים עצמם לשם הבהרתם באשר לצרכיהם האמיתיים ובאשר לרצונם.

בנוסף על כך, לבקשת יו"ר ועדת החוקה של הכנסת, לאורך כל תקופת תיקון החוק, התנהלו בין הישיבות בוועדה, שולחנות עגולים בריכוז של ייעוץ וחקיקה ושל הייעוץ המשפטי של ועדת חוקה חוק ומשפט של הכנסת, שבהם השתתפו גורמי הממשלה, הארגונים ואנשים עם מוגבלות. הדיונים

¹⁰ ראו למשל בקנדה: באלברטה - The Adult Guardianship and Trusteeship Act; ביוקון -

Decision Making, Support and Protection to Adults Act

¹¹ פרוטוקול ועדת חוקה חוק ומשפט מיום 13.10.2015.

¹² טולוב ושלומאי, לעיל ה"ש 2.

התקיימו בנושאי ליבה עקרוניים מתוך מגמה להגיע לכמה שיותר הסכמות. דיונים אלה לא היו פשוטים. היו מי שמשכו יותר לצד האוטונומיה והיו שחששו מפני ניצול לרעה של ההסדרים. היו שרצו יותר פיקוח, והיו שרצו יותר חירות. היו שסברו כי רצונו של האדם הוא הרכיב העיקרי בהחלטות הנוגעות לו, והיו שחשבו שיש מקום לחשוב גם על טובתו, מקום בו מסוגלותו לקבל החלטות נפגעה.

בזכות השיתוף הבלתי-אמצעי של אנשים עם מוגבלויות ושל הקואליציה לקידום כשרות משפטית וארגונים נוספים, הדיונים שיקפו הלכה למעשה את מהותו ותכליתו של החוק, מתן אוטונומיה לאנשים עם מוגבלויות וזקנים ושימת דגש על רצונם, ושיתופם המלא בהחלטות הנוגעות לחייהם. בנוסף על כך, הדיונים חשפו את המציאות הלא פשוטה שבה חיים אנשים עם מוגבלויות וזקנים תחת חוק הכשרות הישן. התוצאה החשובה ביותר מכך היתה שקולם הישיר של האנשים השפיע והביא בפועל לשינויים שתרמו לגיבוש החוק שהתקבל לבסוף, בין בנוגע להסדרים ה"גדולים" ובין בדיוק בפרטים הקטנים, שלעיתים הם לא פחות חשובים לחייהם. דוגמה יפה לכך, היא העלאת הקולות מהשטח, תוך כדי הדיונים בוועדה, לקבוע כבר במסגרת התיקון הנוכחי את התשתית החוקית לקבלת החלטות נתמכת כחלופה למינוי אפוטרופוס לאדם.

סיכום ומבט להמשך

שנת 2016 הייתה כאמור נקודת מפנה בכל הקשור ליחס לכשרות המשפטית של אנשים עם מוגבלויות וזקנים. התיקון היה פריצת דרך משמעותית בהליכה אחרי מגמות הרואות את האדם, רצונותיו והאוטונומיה שלו חלף מגמות השמות דגש על הגנה בלבד. שנת 2016 היא גם פריצת דרך בכל הנוגע למעורבותם האקטיבית של אנשים בחקיקה הנוגעת לחייהם באופן ישיר. ואולם, תיקון החוק, משמעותי ככל שיהיה הוא רק תחילת הדרך, והחשיבות של החוק היא במידת יישומו והטמעת התפיסות שביסודו במערכות השונות של המדינה ובחברה כולה. אנו שמחים לראות סימנים של שינוי מעשי ותודעתי, הבאים לידי ביטוי בכמה מישורים ובהם מספר ייפויי הכוח שנערכו מאז התיקון לחוק, מספר ההולך וגדל של מינויים של תומכי החלטה בבתי המשפט והקמתו של פיילוט נרחב בנושא קבלת החלטות נתמכת. ואולם, דומה כי גם בנוגע להטמעת התיקון, רק שילוב הידיים בין כלל הגורמים וקשב אמיתי לאנשים למענם הוא נחקק, יביאו להצלחתו ובעקבות זאת - למתן יותר כבוד ועצמאות להרבה מאד אנשים.